

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή

Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922: Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση

Βικτώρια Σολομωνίδου

doi: [10.12681/deltiokms.44](https://doi.org/10.12681/deltiokms.44)

Copyright © 2015, Βικτώρια Σολομωνίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σολομωνίδου Β. (1983). Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922: Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 351–360. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.44>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, 1919-1922

Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στή Μικρά Ἀσία καθὼς καὶ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀκολούθησαν τὴν ἡττα τοῦ Σεπτεμβρίου 1922 καὶ τὸν ξεριζωμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν Ἀνατολία, ἐξετάζονται σὲ πληθώρα συγγραφῶν εἴτε ἀποτελώντας τὸ κύριο θέμα εἴτε μέσα σὲ ἕνα γενικότερο πλαίσιο. Οἱ συγγραφές αὐτὲς καλύπτουν μεγάλο φάσμα ἀπὸ θέσεις, ἀπόψεις καὶ ἐκτιμήσεις γιὰ τὰ γεγονότα καί, παράλληλα, προσφέρουν στὸν ἐρευνητὴ τῆς περιόδου τεράστιο ἀπόθεμα ὑλικοῦ ποὺ χρειάζεται νὰ ἀξιολογηθεῖ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴ συνέχεια στὸ πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης ἔρευνας.

Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ συμπληρώνουν κατὰ τρόπο ἀποκαλυπτικὰ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ποὺ βρίσκονται στὰ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἀρχεια καθὼς καὶ τὰ *Ἐπίσημα Κείμενα Βρετανικῆς Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς*¹ ποὺ ἀναφέρονται στὴν περίοδο 1919-1922 καὶ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ ἀρχειακὲς αὐτὲς πηγὲς ἐπιτρέπουν ἕνα μεγάλο βῆμα στὴν ἔρευνα τῶν γεγονότων, ποὺ βρίσκουν, ἔτσι, ὀριστικὰ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, διαλύοντας μύθους καὶ αἵροντας ἀδικίες, ἔστω καὶ μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, γίνεται σαφὲς στὸν ἐρευνητὴ ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γενικὰ πιστεῦεται, ἡ ἀναθεώρηση τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδας εἶχε ἀρχίσει νὰ συζητεῖται στοὺς συμμαχικοὺς κύκλους πολὺ πρὶν τὴν ὑπογραφή της καὶ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920. Γίνεται, ἀκόμη, σαφὲς ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία ποὺ ξεκίνησε κάτω ἀπὸ ὀρισμένες εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις ἀλλὰ, παράλληλα, μὲ ἐκδηλῆ τὴν ἰταλικὴ ἀντίθεση, τὸν ανταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὴ Γαλλία καὶ τὴ Βρετανία γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῆς Τουρκίας καθὼς καὶ σοβαρὲς ἀντιφάσεις τῆς βρετανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα *χάριν τῆς συνοχῆς τῆς Συμμαχίας*², γρήγορα θὰ ἀποδεικνύταν δυσανάλογη γιὰ τὶς δυνάμεις μιᾶς

1. W. N. Medlicott, (*EA*) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939* (D BFP), First Series, vols I-XVII.

2. Β. Δ. Μόστρας, *Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐπιχείρησις*, Ἀθήνα 1969, σ. 1'.

μικρής χώρας, στη στρατιωτική και οικονομική άνοχη της οποίας βασιζόταν αποκλειστικά η έπιτυχία της.

Οι συγγραφές γύρω από το θέμα άπασχολούν αυτότελεις εκδόσεις και άποσπασματικές σχετικές δημοσιεύσεις σε ευρύτερα έργα και έγκυκλοπαίδειες, καθώς και στον τύπο. Ειδολογικά, άντιπροσωπεύονται όλα τα είδη του γραπτού λόγου, από τα λογοτεχνήματα και τις προσωπικές άναμνήσεις ως τις ιστορικές μελέτες και τις κοινωνιολογικές έρευνες. 'Η πληθώρα αυτή των εκδόσεων στον έλληνικό κύριο χώρο δέν πρέπει να ξαφνιάζει³. 'Η Μικρασιατική καταστροφή «έξακολουθεί να κυριαρχεί στη συνείδηση του νεοελληνισμού σαν το θεμελιώδες γεγονός που μετέβαλε το χαρακτήρα και τη ροή της ιστορίας του έθνους στη σύγχρονη εποχή»⁴. 'Ο ύγκος των συγγραφέων είναι ή έκφραση της συναίσθησης αυτής που προσπαθεί να έξηγήσει και να κατατάξει τα γεγονότα της περιόδου 1919-1922 και, άκόμη, να καταγράψει την πάλη του προσφυγικού κόσμου για την ένταξή του στη νεοελληνική κοινωνία.

'Η προσπάθεια χρονολογικής ταξινόμησης της ιστοριογραφίας της περιόδου αυτής συναντά, κατά πρώτο λόγο, μια σειρά από φυλλάδια και βιβλία που εκδόθηκαν τόσο στη διάρκεια όσο και άμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την ύπογραφη της συνθήκης άνακωχής με την 'Οθωμανική Άυτοκρατορία, στα τέλη 'Οκτωβρίου του 1918. Οι εκδόσεις αυτές στόχευαν κύρια στην τεκμηρίωση των έλληνικών επιδιώξεων που ταυτίζονταν με την άπελευθέρωση των άλλωρωτων της Μικράς 'Ασίας, ύπογραμμίζοντας την έλληνικότητα της Μικρασιατικής άκτής σε αριθμό και οικονομική έπιφάνεια⁵. 'Αρκετές από τις εκδόσεις αυτές χρηματοδοτήθηκαν από το Σύνδεσμο των 'Αλυτρωτων, τον 'Ελληνο-'Αμερικανικό Σύνδεσμο και άλλες φιλελληνικές οργάνώσεις. Παρόλο που, στο μεγαλύτερο μέρος τους, έχουν συνταχτεί από ιστοριοδίφες και όχι ιστορικούς, οι εκδόσεις αυτές είναι ιδιαίτερης σημασίας για το σημερινό έρευνητή, γιατί παρέχουν σημαντικά στοιχεία και πληροφορίες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα πραγματοποιόταν, λίγο άργότερα, ή έκστρατεία του έλληνικού στρατού στη Μικρά 'Ασία⁶. Στην ίδια κατηγορία έντάσσονται και

3. Σε πρόσφατη άπαρίθμηση των έργων που σχετίζονται με τη Μικρασιατική έκστρατεία και καταστροφή, ό Π. Χατζημιούσης άπαρίθμει 2360 λήμματα. Παύλος Χατζημιούσης, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατική έκστρατεία — 'Ηττα — Προσφυγιά*, 'Αθήνα 1981.

4. Π. Κιτρομηλίδης, «Συμβολή στη Μελέτη της Μικρασιατικής Τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του έλληνισμού της Βιθυνίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΠΕ' (1972), σ. 372.

5. 'Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα: R. Puaux, *La deportation et le rapatriement des Grecs en Turquie*, Παρίσι 1919. L. Maccas, *L'Hellenisme de l'Asie Mineure*, Παρίσι 1919. Correspondent special du *Morning Post*, *L'Hellenisme en Turquie*, Παρίσι 1919. A. Alaux et R. Puaux, *Les Persecutions anthihelleniques en Turquie*, Λωζάνη 1918.

6. Στο έργο του *Propagande et pressions dans la politique internationale*, Παρίσι

οί τουρκικές εκδόσεις που αναπτύσσουν τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα, βασισμένα στις ἀρχές τοῦ Τουρανισμοῦ καί, λίγο ἀργότερα, τοῦ Τουρκισμοῦ⁷.

Τὰ πρῶτα ἔργα πού ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς λόγους καὶ τίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ Σύμμαχοι κάλεσαν τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ ἀποβιβαστεῖ στὴ Σμύρνη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης καὶ τὴν προστασία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν, εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα ἐκείνων πού συμμετεῖχαν στὸ Συνέδριο τῆς Εἰρήνης, εἴτε σὰν πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς ἐποχῆς εἴτε σὰν ἐμπειρογνώμονες καὶ σύμβουλοι τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν. Τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτὰ ὅπωςδήποτε καθρεφτίζουν τίς προσωπικὲς θέσεις τοῦ κάθε συγγραφέα ἀπέναντι στις ἑλληνικὲς βλέψεις γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἀξία τους ποικίλλει γιὰ τὸν ἑρευνητῆ. Ὁμως, παρὰ τίς φανερὲς διαφορὲς στὶς ἀπόψεις τους ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀπόβασης, τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν τάση νὰ συμφωνήσουν στὸ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῶν Συμμάχων γιὰ τὴν ἀπόβαση αὐτὴ εἶχε πολλὴ μικρὴ σχέση μὲ ὁποιαδήποτε διάθεσή τους νὰ συμβάλουν στὴν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἢ στὴν προστασία τῶν χριστιανῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: γιὰ τοὺς Συμμάχους, ἡ ἑλληνικὴ ἀπόβαση ἦταν κυρίως ἓνα προσωρινὸ μέτρο προορισμένον νὰ διαρκέσει ὅσο χρόνο θὰ ἀπαιτοῦσε γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, νὰ φτάσουν δηλαδὴ σὲ συμφωνία γιὰ τὸ διαμελισμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀνάμεσά τους⁸.

Στὴν κατηγορία τῶν ἀπομνημονευμάτων θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, διπλωματῶν καὶ

1963, ὁ Δ. Κιτσίκης καλύπτει τὸ θέμα τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν σὲ ἑκταση. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία, βλ. Δ. Ζακωθνοῦ, «Ἡ ἰδεολογία τοῦ Μεγαλοϊδεατισμοῦ», *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα 1965, σ. 47-65, Κ. Ν. Βαβούσκου, *Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ὡς ἰδέα καὶ πραγματικότης*, Θεσσαλονίκη 1970, Σ. Γ. Εὐδῆ, «Modern Greek Nationalism», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Nationalism in Eastern Europe*, Οὐάσινγκτον 1974, 207-58.

7. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, Türk Yordu, *Smyrne au point de vue géographique, économique, de l'instruction publique, ethnographique, historique et politique*, Λωζάνη 1918. Société de defence des droits ottomans, *Smyrne turque*, Σμύρνη 1919. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Τουρανισμοῦ καὶ τοῦ Τουρκισμοῦ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἄρχου Τούρκου δημοσιολόγου πού παραθέτει ὁ Ἐμμ. Χ. Ἐμμανουηλίδης στὸ ἔργο του *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθῆνα 1924. Στὸ ἔργο τονίζεται ἡ ἀνάγκη ἀφομοίωσης ὅλων τῶν ξένων ἐθνοτήτων τῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὸ κυρίαρχο Τουρκικὸ ἔθνος κατὰ τὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία, τὰ ἦθη καὶ τὴ συνείδηση.

8. Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, κύρια παραδείγματα ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τῶν D. Lloyd George, *War Memoirs*, Λονδίνο 1938, *The Truth About the Peace Treaties*, Λονδίνο 1938, *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven 1939, D. H. Miller, *My Diaries at the Peace Conference*, 21 τόμοι, Νέα Ὑόρκη 1928, W. Churchill, *The Aftermath*, Λονδίνο 1929, N. Aldrovandi-Marescotti, *Nuovi ricordi e frammenti di diario*, Βερόνα 1938 καὶ H. Nicholson, *Peacemaking*, 1918, Λονδίνο 1964 (3rd ed.).

άνωτέρων δημοσίων λειτουργιών που χωρίζονται σε δύο βασικές ενότητες: τους άπολογητές και τους επικριτές της Μικρασιατικής εκστρατείας στη βενιζελική (Μάιος 1919-Νοέμβριος 1920) και τη βασιλική (Δεκέμβριος 1920-Σεπτέμβριος 1922) περίοδο. Στην πλευρά των βενιζελικών, τα άπομνημονεύματα των στρατηγών Παρασκευόπουλου, Μαζαράκη-Αϊνάνος και Δαγκλή⁹, καθώς και το υπόμνημα του Βενιζέλου στο Συνέδριο της Ειρήνης μαζί με το ήμερολόγιό του που καλύπτει την εβδομάδα πριν τη λήψη της συμμαχικής απόφασης¹⁰, περιλαμβάνουν σημαντικές λεπτομέρειες και πληροφορίες για την εξέλιξη των γεγονότων, παρουσιάζουν τα επιχειρήματα του ελληνικού άλυτρωτισμού με το σκεπτικό ότι ο Μικρασιατικός χώρος στάθηκε το γόνιμο έδαφος της ιδεολογίας της Μεγάλης Ελλάδας και εκφράζουν την άκρατη αισιοδοξία της εποχής για τη σίγουρη επιτυχία της εκστρατείας. Αναπότρεπτα, το βάρος της αποτυχίας αποδίδεται στις μετανοεμβριανές, βασιλικές, κυβερνήσεις.

Στην πλευρά των βασιλικών, οι στρατηγοί Μεταξάς και Στρατηγός παρουσιάζουν στα έργα τους¹¹ τα επιχειρήματα κατά της εκστρατείας και ρίχνουν το βάρος των συνεπειών στους βενιζελικούς. Αναντίρρητα, οι πιο σημαντικές συγγραφές στο χώρο αυτό είναι οι άπολογίες των κατηγορουμένων στη Δίκη των "Έξι και, κυρίως, αυτές του Π. Πρωτοπαπαδάκη και του Δ. Γούναρη, μέσα από τις οποίες φαίνεται καθαρά το άδιέξοδο που αντιμετώπισαν οι μετανοεμβριανές κυβερνήσεις σαν αποτέλεσμα της ανάληψης τεράστιας υποχρέωσης από τους προκατόχους της εξουσίας¹². Στην κατηγορία των προσωπικών αναμνήσεων, ελάχιστα είναι τα έργα που στοχεύουν σε αμερόληπτη ανάλυση γεγονότων και επιχειρημάτων και στην τοποθέτηση της Μικρασιατικής περιπέτειας στο ευρύτερο πλαίσιο του Διχασμού και των γενικότερων μεταπολεμικών εξελίξεων στη διεθνή σκηνή¹³.

9. Αντίστοιχα: *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1939, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, και *Αναμνήσεις, Έγγραφα, Άλληλογραφία* (2 τόμοι), Αθήνα 1965· εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και η έκδοση του Γενικού Επιτελείου Στρατού, *Η εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν*, τόμοι 7, Αθήνα 1957 κ.έ.

10. Υπόμνημα Ε. Βενιζέλου, *Greece Before the Paris Peace Congress*, Paris, December 1918 και Ε. Βενιζέλου, *Ιδιόγραφον Ημερολόγιον*, Χανιά 1979.

11. Αντίστοιχα: *Τό Προσωπικό του Ημερολόγιου* (τόμοι 2 και 3), Αθήνα 1952 και 1964, και *Η Ελλάδα εις την Μικράν Ασίαν*, Αθήνα 1925. Από τα άπομνημονεύματα των στρατιωτικών ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι *Αναμνήσεις* του Σ. Σαράφη, Αθήνα 1962.

12. Π. Πρωτοπαπαδάκη, *Άπολογία ενώπιον του Έπαναστατικού Δικαστηρίου*, 8 Νοεμβρίου 1922 και Δ. Γούναρη, «Κείμενον εγγράφου Άπαντήσεως Δ. Γούναρη προς την Έπαναστατικήν Ανακριτικήν Έπιτροπήν». Το κείμενο δημοσιεύεται όλόκληρο στο έργο του Β. Δ. Μόστρα, *Η Μικρασιατική Έπιχείρησις*, Αθήνα 1969.

13. Ανάμεσα στις προσπάθειες αυτές ξεχωρίζει το έργο του Α. Πάλλη *Greece's Anatolian Venture and After*, Λονδίνο 1937. Σημαντική συμβολή είναι, ακόμη, και το έργο

Στόν ίδιο χώρο, σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελούν οι δύο τόμοι τών απομνημονευμάτων του George Horton που υπηρέτησε στη Σμύρνη ως Γενικός Πρόξενος τών ΗΠΑ και εξιστορεί, σαν αυτόπτης μάρτυρας, τὰ γεγονότα τών τριών χρόνων έλληνικής κατοχής¹⁴. Σέ διαφορετικό επίπεδο, τὸ έργο του Arnold Toynbee *The Western Question in Greece and Turkey* εκδόθηκε στὰ 1922, λίγο πριν τὴν καταστροφή, και ἦταν προϊόν τῆς επίσκεψης του συγγραφέα στη Μικρὰ Ἀσία στὰ 1921 σαν ανταποκριτῆ τῆς εφημερίδας *Manchester Guardian*. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ εἶχε σαν ἀποτέλεσμα τὴν προσωπικὴ του ἀλλαγὴ ἀπὸ παραδοσιακὸ φιλέλληνα σὲ υπέρμαχο του Τουρισμοῦ. Ἡ ἐκτίμησὴ τῆς συλλογιστικῆς που ὀδήγησε στη δραματικὴ ἀλλαγὴ του Toynbee ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Θὰ πρέπει, ὅμως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπιχειρεῖ σοβαρὰ ἀνάλυση τῆς μικρασιατικῆς πραγματικότητας, τὸ έργο περιέχει ὀρισμένους παραπλανητικὸς ἀνακρίβειες.

Ἡ ἀντίστοιχη τουρκικὴ ἱστοριογραφία και ἡ πληθώρα τών τουρκικῶν ἐκδόσεων γύρω ἀπὸ τὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας (1919-1922), ἔχει παραλληλιστεῖ με τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821¹⁵. Βέβαια, στὸν τουρκικὸ ἀγώνα οἱ Ἕλληνες εἶναι ἐκεῖνοι που ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ ἐμπόδιο στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Οἱ Τοῦρκοι ἱστορικοὶ και ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς ἀναφέρονται κατὰ κύριο λόγο στὸν ἥρωισμὸ και τὴν αὐτοθυσία του τουρκικοῦ λαοῦ στὰ ὁποῖα, σύμφωνα με τὰ έργα τους, ἡ Τουρκία χρωστᾷ ὄχι μόνο τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀλλὰ και τὶς κοινωνικὲς, πολιτιστικὲς και κάθε εἶδους μεταρρυθμίσεις που ἀκολούθησαν τὸν ἀγώνα και τὴ μεταμόρφωσαν σαν χώρα. Χαρακτηριστικὴ στὰ έργα αὐτὰ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀπογυμνωθεῖ, στὰ πλαίσια του Τουρισμοῦ, ἡ Μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τῆς ἱστορία και κληρονομία και νὰ βησθεῖ κάθε ἔγχος τῆς μακροαίωσης ἑλληνικῆς παρουσίας. Σέ ἀντίθεση με τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις που, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀνήκουν στὸ χώρο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἡ τουρκικὴ ἱστοριογραφία τοποθετεῖ τὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας κατὰ κύριο λόγο στὸν χώρο τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας¹⁶. Στὸν χώρο τών απομνημονευμάτων,

τοῦ Β. Α. Μόστρα που προαναφέρθηκε. Ἡ σύνδεσὴ και οἱ ἐπιπτώσεις του Διχασμοῦ στη Μικρασιατικὴ ἐστρατεία ἐξετάζονται στὸ έργο του Φ. Γρηγοριάδη *Διχασμὸς — Μικρὰ Ἀσία*, Ἀθήνα 1971.

14. G. Horton, *The Blight of Asia*, Ἰνδιανάπολη 1926 και *Recollections. Grave and Gay*, Ἰνδιανάπολη 1972. Ἀνάλογες σημασίας εἶναι και τὸ έργο του Henry Morgenthau *I Was Sent to Athens*, Νέζ Ὑόρκη 1929.

15. Π. Χιδίρογλου, *Τουρκικὴ ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 32-6.

16. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν τὰ έργα: Fuat Ali Gebesoy, *Milli Mucaadele Hatirlari* ('Αναμνήσεις του Ἐθνικοῦ Ἀγώνα), Κωνσταντινούπολη 1955. M. Gologlu, *Milli Mucaadele Tarihi* ('Ἡ ἱστορία του Ἐθνικοῦ Ἀγώνα), τόμοι 4, Ἀγκυρα 1968-1971, H. V. Velidedeoglu, *Devirden Devire* ('Αναμνήσεις ἀπὸ τὸν Ἀπελευθερωτικὸ Ἀγώνα), τόμοι 3, Ἀγκυρα 1974-1976.

πληθώρα έργων, από στρατιωτικούς κυρίως, ασχολείται κατά πρώτο λόγο με τους αγώνες του Μ. Kemal και του Ismet Inönü στον πόλεμο τής ανεξαρτησίας¹⁷. Ξεχωριστής σημασίας για την τουρκική ιστοριογραφία είναι ο μακροσκελής λόγος που εξέφρασε ο Μ. Κεμάλ στο Δεύτερο Συνέδριο του Λαϊκού Κόμματος (15-20.10.27), μέρος του όποιου ασχολείται με τη δράση του ελληνικού στρατού στη Μικρά 'Ασία¹⁸.

Η ελληνική κατοχή τής Μικρᾶς 'Ασίας εξετάζεται επίσης και σε γενικότερα έργα για τη σύγχρονη Τουρκία, όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο τής ελληνικής απόβασης, στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικού κινήματος και στην ανάφλεξη του αγώνα τής ανεξαρτησίας¹⁹.

Την καταστροφή του 1922 ακολούθησε ένας χειμάρρος ελληνικών εκδόσεων που—στο μεγαλύτερο μέρος τους—οργνωσαν τὸ χαμὸ τής Μικρᾶς 'Ασίας για τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ δράμα τοῦ προσφυγικῦ κόσμου. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τους γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἐρευνητὴ εἶναι ἀμφισβητήσιμη, ἡ μελέτη τους εἶναι ἀπαραίτητη γιὰτὶ ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἀτμόσφαιρα τής ἐποχῆς τόσο μέσα ἀπὸ τὰ συναισθήματα τῶν προσφύγων ὅσο καὶ ἐκείνων ποὺ τοὺς δέχτηκαν στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα²⁰. Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς συγγραφές αὐτὲς φέρει τὴν ὑπογραφή Μικρασιατῶν δημιουργῶν, προσφύγων τής πρώτης καὶ τής δεύτερης γενεᾶς. Πρόσφατη ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν καταγραφή τής μνήμης τής καταστροφῆς εἶναι ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν *Ἐξο-*

17. Γιὰ παράδειγμα: E. B. Sapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mucadele Tarihi* ('Ο Κεμάλ Ἀτατούρκ καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγώνα), T. Biviklioglu, *Atatürk Anadolu'da* ('Ο Κεμάλ Ἀτατούρκ στὴν Ἀνατολία), Ἄγκυρα 1959, S. Atasu, *Türk İstiklal Harbinde Birinci-İkinci İnönü Muharebesi* ('Η πρώτη καὶ ἡ δεύτερη μάχη στὸ Ἰνονού στὸν ἀγώνα τής ανεξαρτησίας), Κωνσταντινούπολη 1933.

18. M. Kemal, *Nutuk* (Ἀλόγος), Κωνσταντινούπολη 1938.

19. Γιὰ παράδειγμα: B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Ὁξφόρδη 1968, Δ. Κιτσίκη, *Συγκριτικὴ Ἱστορία Ἑλλάδας-Τουρκίας στὸν 20ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1978, H. N. Howard, *The Partition of Turkey*, Νέα Ὑόρκη 1966, M. S. Anderson, *The Eastern Question*, Λονδίνο 1966.

20. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: X. Ἀγγελομάτη, *Τὸ Χρονικὸ τής Μεγάλης Τραγωδίας*, Π. Καψῆ, *Χαμένους Πατέρες*, Η. Βενέζη, *Μικρασία Χαίρε*, ἡ σειρά τῶν ἐργῶν τοῦ Χρ. Σολομωνίδη, κ.ἄ. Σημαντικὲς συμβολὲς στὴ βιβλιογραφία τοῦ θέματος ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ στὰ ἔργα αὐτά: βλ. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Οἱ Μικρασιατικὲς σπουδές», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 1975, σ. 185-317, Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Βιβλιογραφία Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας», *Μνημοσύνη*, 4 (1973), σ. 86-116, Βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, «Μικρασιατικά», στὴ σειρά *Σπάνια Βιβλία, κατάλογος ἀρ. 106* (Σεπτέμβριος 1977) καὶ Π. Χιδιρογλου, «Βιβλιογραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Τουρκολογίαν (1788-1977)», *Ἐπιτηρῆς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, VIII (Λευκωσία 1975-1977), σ. 332-41. Ἀκόμη, ὑπάρχει μία προσπάθεια ἱστοριογράφησης τής ἐκστρατείας: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή—Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστοριογραφικὴν θεώρησιν τοῦ θέματος*, Πάτρα 1962.

δος, τόμος Α' (Αθήνα 1980), που αναφέρεται σέ μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τόμος Β' (Αθήνα 1982), που παρουσιάζει μαρτυρίες ἀπὸ τις ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας. Σὲ διαφορετικὸ πλαίσιο, ἡ ἑλληνικὴ ἐκστρατεία στὴ Μικρὰ Ἀσία στάθηκε ἔμπνευση γιὰ πολλοὺς—νεοἰλλήνες καὶ τούρκους—μυθιστοριογράφους καὶ ποιητές, που χρησιμοποίησαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς ὑπόβαθρο γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ τους ἔργο, που εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτοβιογραφικὸ²¹.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ἔχει ἐκδοθεῖ στὶς σειρὲς *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939 (DBFP)*, *I Documenti Diplomatici Italiani, 1918-1922*, *Papars Relating to the Foreign Policy of the United States*, καθὼς καὶ στὴ σειρά τῶν πρακτικῶν ἀπὸ τις συνεδριάσεις τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης²². Τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης πού, μετὰ ἀπὸ σειρά ἀπὸ περιπέτειες, βρῆκε τὴ θέση του στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, παραμένει ἀδημοσίευτο. Ἐξίσου σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ πηγὴ ἀποτελεῖ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ ἰδιαιτέρως τὸ ἀρχεῖο τῆς Ὑπατης Ἀρμοσθείας Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἀρχεῖο τῆς τότε Α' Διεύθυνσης Πολιτικῶν Ὑποθέσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καί, ἀκόμη, 150 περίπου φάκελοι που περιέχουν τὴν ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Ὑπουργείου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης, που βρίσκονται στὴ φύλαξή του. Σημαντικὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ φυλάσσεται ἐπίσης καὶ στὸ Ἀρχεῖο Βενιζέλου (Μουσεῖο Μπενάκη), στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Συνδέσμου «Ἀνατολή» (Ἐστία Νέας Σμύρνης), καὶ στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Τὰ πρακτικὰ τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων (Hansard) εἶναι ἐπίσης ση-

21. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ξεχωρίζουν τὰ ἔργα τῆς Διδῶς Σωτηρίου καὶ τοῦ Ἡλία Βενέζη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ καὶ τῆς Halide Edib ἀπὸ τὴν τουρκικὴ. Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Μικρασιατῶν λογοτεχνῶν βλ. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορὰ τῶν Μικρασιατῶν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΑ' (1964), σ. 19-142 καὶ «Ἡ Μικρασιατικὴ Τραγωδία στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΒ' (1967) σ. 338-400. Δ. Λιάτσου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ στὴ νεοἰλλήνικὴ λογοτεχνία*, Νίκαια 1962. Γιὰ τὰ γεγονότα ὅπως πέρασαν στὴν τουρκικὴ λογοτεχνία βλ. Π. Χιδίρογλου, *Τουρκικὴ ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980.

22. Στὴ σειρά DBFP ἰδιαιτέρως σημασίας εἶναι οἱ τόμοι I, II, VII, VIII, XIII, XV, XVII καὶ XVIII. Ἡ Γαλλικὴ ἐπίσημη ἔκδοση τῶν πρακτικῶν τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου στὸ Συνέδριο τῆς Εἰρήνης κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1955, σὲ δύο τόμους, μετὰ τίτλο *Les deliberations du Conseil des Quatre, 24 mars-28 juin 1919* καὶ ἦταν ἔργο του P. Mantoux.

Ἐνδιαφέρον ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ ὑπάρχει, ἀκόμη, στὸ ἔργο *Conference de la Paix, 1919-1920, Recueil des Actes de la Conference (proces-verbaux, rapports et documents)*, C, *Questions territoriales*, 5, *Commission chargée d'étudier les questions territoriales intéressant la Grèce*, Παρίσι 1923 καὶ στὸ Centre de Documentation Internationale Contemporaine.

μαντικά τόσο από την πλευρά της παροχής στοιχείων όσο και της ανάλυσης των πολιτικών διαφοροποιήσεων. Ίδιαίτερης σημασίας για την περίοδο άμεσα πριν την ελληνική απόβαση είναι οι όμιλίες «των πληρεξουσίων της Γ' των Ελλήνων Συνελεύσεως» που περιγράφουν τους διωγμούς του Μικρασιατικού ελληνισμού στην περίοδο 1908-1918²³. Απαραίτητα για τον έρευνητή είναι και τα σχετικά έγγραφα που φυλάσσονται στο Βρετανικό Public Record Office καθώς και στα αρχεία του Ίταλικού Υπουργείου Έξωτερικών. Το γεγονός ότι τα τουρκικά αρχεία παραμένουν άπρόσιτα στους περισσότερους έρευνητές, είναι ιδιαίτερα λυπηρό.

Σημαντικό μέρος του άρχαικού υλικού που προαναφέρθηκε αποτέλεσε τη βάση δύο έργων ιστορικών έρευνητών που προστέθηκαν στη βιβλιογραφία του Μικρασιατικού ζητήματος τα τελευταία χρόνια: το έργο *Ionian Vision* του Βρετανού M. L. Smith που εξετάζει λεπτομερειακά το άρχαιακό υλικό και ταυτίζεται σε μεγάλο ποσοστό με τις θέσεις που προτείνει ο Toynebee στο έργο του που προαναφέρθηκε²⁴ και το έργο του Ν. Πετσάλη-Διομήδη *Greece at the Paris Peace Conference*²⁵ που περιλαμβάνει μια έξαιρετικά καλή ανάλυση των γεγονότων και αποτελεί άριστη πηγή πληροφοριών με βάση τα προσωπικά αρχεία του άρχιστράτηγου Παρασκευόπουλου και του ύπουργού Έξωτερικών Άλέξανδρου Διομήδη. Η μαρξιστική ανάλυση της έστρατιας και της καταστροφής δίνεται βασικά στο έργο του Ν. Ψυρούκη *Η Μικρασιατική καταστροφή* που ξεχωρίζει σαν το μοναδικό ελληνικό έργο που ανατρέχει σε άρχαιακές και δευτερεύουσες πηγές από την Ανατολική Εύρώπη και τη Σοβιετική Ένωση²⁶.

Η συμβολή του προσφυγικού κόσμου στην άνορθωτική πορεία της Ελλάδας μετά το 1922 εξετάζεται σε σειρά από έργα με πρώτο το βιβλίο του

23. Βλ. *Πρακτικά Γ' Έθνοσυνελεύσεως*, Άπρίλιος 1921, εκ του Έθνικού Τυπογραφείου. Για την ίδια εποχή, και τη συμβολή του γερμανικού παράγοντα στους διωγμούς, βλ. Π. Ένεπεκίδη, *Η Λόξα και ο Διχασμός*, Άπό τα Μυστικά Άρχεία της Βιέννης 1908-1916, Άθήνα 1962 και άκόμη Α. Α. Πάλλη, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και οι διωγμοί του ελληνισμού 1912-1924», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, Α' (1977), σ. 75-88.

24. M. L. Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Λονδίνο 1973.

25. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, Θεσσαλονίκη 1980. Βλ. επίσης του ίδιου «Τήν Σμύρνη ή την Πόλη; Μία έναλλακτική λύση που ό Βενιζέλος άπέρριψε μάλλον βεβαιάμενα», στο συλλογικό έργο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Άθήνα 1980. Στον ίδιο χώρο, ή πρόσφατη άνέκδοτη διδακτορική διατριβή του Α. Καραγιάννη, *Greece's Quest for Empire at the Peace Conference, 1919-1920: The Diplomacy of Illusions* (PhD 1981, Indiana University).

26. Άθήνα 1964. Παρόμοιες άπόψεις εκφράζονται και στα έργα των Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμος Ε', Άθήνα 1958 και Διδώς Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και ή στρατηγική του ίμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Άθήνα 1975.

Α. Αλιγίδη 'Η Έλλάς χωρίς τους πρόσφυγας'²⁷, ενώ η περίοδος 1919-1922 αποτελεί αντικείμενο διεξοδικής μελέτης και σε συγγραφές γενικότερου περιεχομένου²⁸.

Η έκτεταμένη βιβλιογραφία του θέματος και η παράθεση τόσο μεγάλου αριθμού έργων γύρω από αυτό, οδηγούν ίσως τον αναγνώστη στο συμπέρασμα ότι το ζήτημα έχει πια εξαντληθεί σε όλη του την επιφάνεια. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές πλευρές της περιόδου που δεν έχουν εξεταστεί ικανοποιητικά, κάτω από το φώς δηλαδή των ελληνικών αρχειακών πηγών που, με την παρέλευση των πενήτα χρόνων, τέθηκαν στη διάθεση του έρευνητή. Για παράδειγμα, αναφέρονται εδώ το πολυσχιδές έργο της 'Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης, ή εξαιρετικά άμφιλεγόμενη φυσιογνωμία του 'Υπατου 'Αρμοστή Α. Στεργιάδη και, σε μικρότερη κλίμακα, τὰ γεγονότα που οδήγησαν στην πυρκαγιά και την καταστροφή της Σμύρνης.

'Ενα μόνο έργο, του Μ. Ι. Νοταρά³⁰, παρέχει πληροφορίες για τή διάρθρωση και τὸ έργο της 'Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης και προσπαθεί νὰ τοποθετήσει αντικειμενικά τὸν 'Υπατο 'Αρμοστή μέσα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀνακινήσεις και τὴν ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα του, που ὑπηρετήσε σὰν στέλεχος τῆς Διοίκησης Σμύρνης σὲ ὅλη τὴν περίοδο 1919-1922. 'Ο 'Αριστείδης Στεργιάδης, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπικρίνεται και καταδικάζεται χωρίς ἀπολογία σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἔργων Μικρασιατῶν και 'Ελλαδιτῶν, δὲν ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. 'Η ἀπροθυμία ἢ ὁ δισταγμὸς τῶν στε-

27. 'Αθήνα 1934. Βλ. ἐπίσης 'Αθ. Πρωτονοτάριος, *Τὸ Πρόσφυγικὸν ζήτημα*, 'Αθήνα 1929, Μ. Ι. Νοταράς, *'Η 'Αγροτικὴ Ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων*, 'Αθήνα 1934, Α. Α. Πάλλης, «'Η ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἀποψη νομικὴ και ἱστορικὴ και ἡ σημασία της γιὰ τὴ διεθνή θέση τῆς 'Ελλάδος», 'Ομιλία στὴν ΠΑΣΠΕ, 20.4.1937, *Οικονομικὸς Ταχυδρόμος*, ἔτος 47, ἀρ. φ. 992, 26.4.1973, εἰδικὸ ἀφιέρωμα «Οἱ πρόσφυγες στὴν 'Ελλάδα: 50 χρόνια προσφορᾶς που ἔλλαξε τὸν τόπο» και Γ. Τενεκίδη, *'Η Συμβολὴ τῶν Μικρασιατικῶν Πατρίδων στὴ Διάπλαση τοῦ Σύγχρονου 'Ελληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1977.

28. 'Οπως, γιὰ παράδειγμα, τὰ ἀντίστοιχα λήμματα στὴν *'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους*, τόμος ΙΔ', 'Αθήνα 1980, Ν. Σβορώνου, *'Επισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς 'Ιστορίας*, 'Αθήνα 1976, σ. 50-1, Σ. Θ. Λάσκαρη, *Διπλωματικὴ 'Ιστορία τῆς Συγχρόνου Εὐρώπης (1914-1939)*, Θεσσαλονίκη 1954, Γρ. Δαφνῆ, *'Η 'Ελλάς μεταξὺ δύο πολέμων*, 'Αθήνα, Γ. Βεντήρη, *'Η 'Ελλάς τοῦ 1910-1920*, τόμος 2, 'Αθήνα 1931.

29. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο ἐξετάζεται με βάση ξένες ἀρχεαικὲς πηγὲς και διηγήσεις ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες στὸ έργο τῆς Μ. Housepian, *Smyrna 1922 - The Destruction of a City*, Λονδίνο 1972.

30. Μ. Ι. Νοταράς, *Εἰς τὴν 'Ιωνία, Αἰολία και Λυδία*, 'Αθήνα 1972. 'Ακόμη, στὸ έργο του *'Η 'Ελλάδα στὴ Μικρὰ Ἀσία*, 'Αθήνα 1950, ὁ Μ. Ροδᾶς δίνει μιὰ δημοσιογραφικὴ καταγραφή τῶν γεγονότων και προσφέρει στὸ μελετητὴ σημαντικὰ στοιχεῖα τῶν παρασκευαστικῶν ἐξελίξεων που ὁ συγγραφέας γνώριζε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ὑπηρεσίας του στὸ Γραφεῖο Τύπου τῆς 'Ελληνικῆς Διοίκησης Σμύρνης.

νῶν συνεργατῶν του, με ἐξάιρεση τὸν Νοταρᾶ, νὰ μιλήσουν ἢ νὰ γράψουν γιὰ νὰ τὸν ἐπαινέσουν ἢ νὰ τὸν ἐπικρίνουν, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ προσωπικοῦ του ἀρχείου, δημιουργεῖ ἓνα σημαντικὸ κενὸ στὴν ἱστοριογραφία τῆς περιόδου. Εἶναι, ἴσως, καιρὸς τὸ ἑλληνικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ ποὺ δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ ἀκόμη νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴν ἀξιολόγησι τοῦ ἔργου τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῶν συμβάντων τοῦ στρατιωτικοῦ μετώπου, καὶ τῆς συμβολῆς της στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ τουρκοῦ στοιχείου, προσπάθειας ποὺ ἀποτελοῦσε συνάμα καὶ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς βενιζελικῆς μικρασιατικῆς πολιτικῆς. Μιὰ τέτοια ἔρευνα ἴσως ὀδηγήσει τελικὰ καὶ στὴν ἐπανεκτίμησιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστείδη Στεργιάδη.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ